

ÁDÁM PÉTER

Ihlet és filológia

PHILOLOGIE ET INSPIRATION. Parmi les nombreuses questions soulevées par la traduction poétique, celle de la fidélité au texte se pose de manière particulièrement tranchée. Faut-il recréer dans la langue cible un poème en respectant au mieux ses éléments constitutifs formels, ou reproduire son sens le plus fidèlement possible, quitte à faire l'impasse sur sa musicalité et autres figures poétiques ? La tradition hongroise a opté depuis toujours pour la première solution, et les traductions de la poésie de François Villon datant du milieu du XXe siècle en donnent un exemple flagrant. Au siècle dernier, trois de nos grands poètes se sont penchés sur la poésie de Villon, notamment sur le Grand Testament, dans cet esprit de traduction-réécriture poétique : Szabó Lőrinc, Vas István et Mészöly Dezső. Dans les trois cas, la licence poétique prime sur l'exactitude et la recherche du sens précis du texte d'origine, et un examen minutieux des textes révèle bon nombre d'erreurs de sens et d'interprétation, voire de réécritures très libres. Ces erreurs de sens peuvent provenir de l'évolution du vocabulaire, ou encore de la différence entre sens abstrait et concret ; parfois l'analyse sémantique ou syntaxique fait défaut. On est en droit de se demander si une traduction exacte du sens n'est pas à privilégier à la place d'une réécriture poétique.

A hazai versfordítás XX. századi hagyománya, egyoldalúan, csak a mű célnyelvi újraalkotására összpontosít, a forrásnyelvi szöveg megértésében nem lát problémát. Jellemző, hogy míg a XX. század derekán keletkezett Villonfordítások szerzői hosszú műhelytanulmányokban foglalkoznak a költő életével és művével, még érintőlegesen sem említik a szövegértelmezés esetleges buktatóit. Ez az érdektelenség azon a hallgatólagos feltevésen alapszik, hogy a forrásnyelvi szöveg dekódolását bárki el tudja végezni, akinek van megfelelő nyelvi kompetenciája, a célnyelvi szöveg létrehozása viszont már a költészet felségterülete. Nemhiába mondja Szabó Lőrinc: „A műfordító ott kezd, ahol a

nyelvtanár abbahagyja”.¹ Szabó Lőrincnek, látni való, a forrásnyelvi mű jelentése még magától értetődően adott dolog, holott ezt a jelentést ugyanúgy meg kell teremteni, ugyanúgy létre kell hozni, fel kell építeni, mint a célnyelvi szöveget: a dekódolás semmivel sem egyszerűbb vagy könnyebb feladat az újraalkotásnál.

Főleg Villon esetében, aki – kell-e mondani? – az egyik legnehezebben megfejthető író az egész francia irodalomban. Nehezítik a szövegértést a versbeszéd által megkövetelt elliptikus szerkezetek, a korabeli reáliákra és irodalmi művekre való sokszor homályos célzások, nehezíti a szövegértést a szavak, kifejezések, sőt egész mondatok gyakori poliszémiája, az állandó nyelvi játék, a sorok közt bujkáló humor és fanyar ironia és nem utolsó sorban a különféle nyelvi rétegek szándékos keverése. A fordítónak nemritkán még a különben ismert szavakkal és kifejezésekkel is meggyűlhet a baja, ezeknek ugyanis egészen más a valójuk és jelentésük, mint a mai francia nyelvben. Az életműnek azonban olyan nagy a vonzása, hogy a fordítókat még a nyilvánvaló nehézségek sem tudták soha elijeszteni. A XX. század közepén három költőfordító próbálkozott, ráadásul nagyjából azonos időben, Villon *Nagy Testamentumának* formahű átültetésével:² Szabó Lőrinc,³ Vas István⁴ és Mészöly Dezső.⁵

Az 1989 előtti hazai könyvkiadásban általános gyakorlat volt a fordítások kontrollszerkesztése. Ennek ellenére úgy látszik, a Magvető Könyvkiadó annak idején sem a Vas István-féle, sem a Mészöly Dezső-féle Villont nem ellenőriztette. Más a helyzet az Európa Könyvkiadó 1963-as Villonjával, ennek szövegét, legalábbis a kolofón tanúbizonysága szerint, annak idején Gáldi László (1910–1974), az ELTE egykori tanára vetette össze az eredetivel. Vajon voltak-e a tudós kontrollszerkesztőnek kritikai észrevételei? Ha voltak is, Szabó

---

¹ SZABÓ, Lőrinc, 2008, „A műfordítás öröme” in Józán I. (szerk.), *A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, Budapest, Balassi Kiadó, 283. o.

² Szabó Lőrinc és Vas István *Nagy Testamentuma* 1940-ben jelent meg, a Mészöly Dezsőé 1942-ben.

³ *François Villon összes versei*, Budapest, Európa, 1963.

⁴ VILLON, François, 1957, *A Nagy Testamentum*, fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Vas István, Budapest, Magvető.

⁵ *A teljes Villon*, Mészöly Dezső fordításában, kísérő tanulmányokkal és függelékkel, Budapest, Magvető, 1980.

Lőrinc 1957-ben elhunyt, változtatni már nem nagyon lehetett a szövegen. De ha lehetett volna, a költői alkotásnak tekintett formahű fordításokkal szemben nem nagyon illett a filológiai egzaktitás póriás igényével fellépni, már csak azért sem, mert amennyire szigorúak voltak akkoriban a műfordítás formai követelményei, annyira lazák és engedékenyek voltak a követelmények az eredeti szöveg tartalmi elemeit illetően. Akárhogyan is, minden arra vall, hogy a formahű versfordítás XX. századi kánonjában költői lelemény és szövegűség, *ihlet és filológia* valójában összeegyeztethetetlen, egymást kölcsönösen kizáró fogalmak.

Ilyenformán korántsem tanulságok nélküli összevetni, ha csak szűrőpróbaszerűen is, a Szabó Lőrinc, Vas István és Mészöly Dezső formahű Villonjának szövegét az eredetivel, és megvizsgálni, hogy a három fordító milyen híven „kottázta le” a francia eredetit, és hogy mennyire értette a forrásnyelvi szöveget. Azt már most megmondhatom, előlegezve az elemzés tanulságait, hogy mindhárom fordításban meglepően nagy a hibák, tévedések, jelentéscsúsztások, félrefordítások száma, és az értelmetlen, sőt, fantáziált sorok sem mennek ritkaságszámba. Igaz, a formahű fordítás olyan mértékű szabadságot engedélyez a fordítónak, hogy sokszor nem könnyű eldönteni, miről is van szó, melléfogásról-e vagy az eredetitől való szándékos eltávolodásról. Az alábbiakban a három fordítás tipikus hibáiból, tévedéseiből szeretnék néhányat bemutatni.

Gyakran előfordul, hogy a fordítók a szavak mai jelentését vetítik vissza a XV. század derekán keletkezett szövegbe. Ilyen a *foy*, amely nem ’hit’, hanem (*promesse de*) *fidélité*; ilyen a *triste*, amely nem ’szomorú’, ’bús’, hanem sokkal inkább ’kétségbeesett’ vagy ’reményvesztett’; ilyen a *nuz*, amely nem ’meztelen’, ’csupasz’, ’pucér’, ’ruhátlan’, hanem *pauvrement, misérablement vétu*; ilyen az *ennuyeux*, amely nem ’unalmas’, hanem ’désagréable’ vagy ’pénible’; ilyen a *viande*, amely nem ’hús’, hanem ’nourriture’, ’aliment’, és a sort folytathatnám. Az anakronisztikus jelentés azonban csak egyik kategóriája a szójelentéssel kapcsolatos melléfogásoknak. A többjelentésű szavakkal is baj van; itt is gyakran tévednek a fordítók a szövegben aktualizálódó jelentés helyes megválasztásában, és baj van azokkal a szavakkal is, amelyeknek esetében az intenzitás is fontos szerepet kap a szövegjelentés dekódolásában.

Ugyanilyen fontos a helyes szövegértés szempontjából, hogy mindig felismerjük, konkrét vagy elvont jelentéssel van-e dolgunk. A három fordító e téren sem biztos a dolgában. A *Double ballade* így kezdődik: *Pour ce, aymeze tant que voudrez / Suivez assemblées et festes, / En la fin ja mieulx n'en vouldrez / Et n'y romprez que vos testes.*⁶ Vas István ezt így adja vissza: „Csak rajta hát, szeressetek / járjatok bálra, ünnepélyre, / törjétek be a fejetek...” (i. m., 109. o.); Mészöly Dezső pedig így: „Csak rajta, csókolj és szeress, / Szeresd, keresd a tort, a bált! / Különb belőled így se lesz – / De jól betörök a koponyád.” (i. m., 52. o.) Mindketten, látni való, konkrét jelentésben értik a *se rompre la tête* szókapcsolatot, holott az ugyanolyan elvont jelentés, ugyanolyan *sens figuré*, mint ma – teszem azt – a *se casser la tête* vagy a magyar ’fejjel megy a falnak’.

Jellegzetes félreértése egy idegen szövegnek, amikor a fordító nem ismeri fel, hogy szólással van dolga. Hadd hozzak erre is példát. Amikor Villon érzelmi csalódásáról beszél, több verssoron át sorolja, hogyan is tudta szerelme elhiteni vele, hogy ami fekete, az fehér, hogy a liszt tulajdonképpen hamu, hogy a divatos kalap ócska fejfedő, hogy az ón salak stb. De Villon nem volna Villon, ha nem rejtett volna el kakukktojást a felsorolásban, sőt, valójában az egész felsorolás ezt a kakukktojást készíti elő. Az oktáva utolsó sora így hangzik: *Et rend vecyees pour lanternes.*⁷ Jóllehet a szólás, amelynek jelentése ’becsap’, ’félrevezet’, ’abszurd dolgokat elhiteni’ – mindmáig eleven az irodalmi nyelvben,⁸ egyik fordító sem fog gyanút, és mindhárman szó szerint adják vissza, mintegy a felsorolás egyszerű folytatásaként, ezt a frazeológiai egységet. Sz. L.: „S lámpává gyúl a vizahólyag” (i. m., 55. o.), V. I.: „és elhittem, ha ő kívánta [...] / a disznóhólyagról, hogy lámpa” (i. m., 115. o.), M. D.: „S elhittem néki [...] a disznóhólyag kézilámpa...” (i. m., 54. o.). Még egy példa: a *Ballade de la grosse Margot* ajánlásában az alábbi kifejezést találjuk: *j'ai mon pain cuict*. Bár itt is szólásról van szó (amelynek ’megvan mindene’, ’nem

---

⁶ VILLON, François, 2004, *Lais, Testament, Poésies diverses*, ford. és jegyz. Jean-Claude Mühlethaler, Paris, H. Champion, 120. o.

⁷ I. m., 124. o.

⁸ Fig. *Il veut faire croire que des vessies sont des lanternes, il veut faire croire des choses absurdes.* (Litttré)

szenved hiányt semmiben' a jelentése), Vas István és Mészöly Dezső ezúttal is lépre megy. Vas István: „Verhet vihar, de kisül a kenyér...” (i. m., 213. o.); Mészöly Dezső: „Van jó kenyérem – nagy télben mi kell még?” (i. m., 100. o.).

A három fordításnak azok a legfájóbb fogyatékoságai, amikor egy-egy költői kép, metafora vész el vagy egyszerűsödik le. A *Ballade de la belle Heaulmiere aux filles de joie* refrénje így hangzik: *Ne que monnoye qu'on descrye.*⁹ A metaforában az a szerencsés, hogy az öregedéssel értékét vesztő női testet azzal az értékét vesztő pénzérmével állítja párhuzamba, amely piaci ellenértéke. De ha a fordítás ezt a kikiáltással devalvált pénzérmét olyan szavakkal adja vissza, mint „rossz fitying” vagy „használatlan, ócska pénz”,¹⁰ nincs párhuzam, és a dinamikus kép statikussá merevedik. Az is nagy kár, hogy a fordítók a *Les regrets de la belle Heaulmiere* legvégén nem tartották meg a *chenevotte* ('a kendernek a fonásnál fel nem használt szára, rostja, maradéka') szót. Amikor vén anyókák fázósan körülülük a tüzet, a tűzrevaló – ki tudja, miért – „rőzse” (Sz. L., M. D.) vagy „gally” (V. I.) lesz 'kenderszár' helyett, holott épp a kenderszár hamar lánggra kapó és hamar kihunyó lángjától olyan szívszorító ez a metafora. Példa még erre a XXVIII. Oktáva,¹¹ amikor a költő az emberélet rövidségéről a lángban gyorsan elhamvadó textilszálakra asszociál (Villon itt azt az eljárást írja le, amikor a szövet elkészülte után a takács meggyújtott szalmacsomóval ügyesen elperzseli a kiálló szálakat). A három fordító közül ketten félreértik a metaforát. Sz. L.: „Napjaim [...] oly gyorsan repültek, / Mint a takács hajói, kit, / Mialatt szó, munkája sürget; / ha pecke nem épp szembeültet, / Szakad a szál...” (i. m., 32. o.); M. D.: „Nap napra tűnt el, egyre futva / [...] mint a szálak / Villódzva futnak, ha a munka / Körmére ég a gyors takácsnak...” (i. m., 34. o.).

A CLX. oktávéban a költő a *Les Quinze-Vingts* rendház világtalanjaira testálja szemüvegét, azzal, hogy így könnyebb lesz nekik szétválogatni a kihantolt csontokat az Aprószentek temetőben: *Ilz auront [...] / [...] mes grans lunectes, / Pour mectre à part, aux Innocens, / Les gens de bien des*

⁹ VILLON, François, 2004, *Lais, Testament, Poésies diverses*, i. k., 114–115. o.

¹⁰ SZABÓ, i. m., 48. o.; VAS, i. m., 99. o.

¹¹ VILLON, François, *Lais, Testament, Poésies diverses*, i. k., 96. o.

deshonestes.¹² Jóllehet első esetben 'hatalommal, tekintéllyel és főleg jelentős vagyonnal rendelkező emberekről' van szó, a másodikban pedig olyanokról, akik, megfelelő vagyon híján 'nem tartoznak a tiszteletre és megbecsülésre méltó emberek csoportjába', a három fordító moralizálja mind a *gens de bien*, mind a *deshonestes* jelentését. Sz. L.: „Látni fogják, ki gaz, ki nem...” (i. m., 111. o.), V. I.: „Nézzék meg, ki gonosz, ki jó...” (i. m., 227. o.), M. D.: „Tán meglátják a csontokon: / Ki volt derék, ki becstelen?” (i. m., 106. o.).

A *Nagy testamentum* oktávi korántsem szeszélyesen követik egymást, hanem szigorúan átgondolt logika kapcsolja össze őket. Előfordul, hogy ez a fontos logikai szál vagy költői gondolatmenet is eltűnik, elhomályosul vagy meglazul a fordításokban. A CLXIII. oktáva első és harmadik sorának névmása, az *icelles* és a *desquelles*, afféle anaforikus utalásként, az előző oktáva első sorának *têtes* szavához kapcsolódik:¹³ a halomba rakott fejek, illetve koponyák már nem hajbókolnak egymás előtt, mert a halál minden hatalomtól megfosztotta őket stb. A fordítók azonban nem veszik észre a *têtes*, valamint az *icelles* és a *desquelles* összetartozását, és az utóbbi kettőt mindhárman úgy értelmezik, mintha a *femmes* helyett állnának, holott az eredeti oktávéban nőkről nincs is szó. Sz. L.: „És itt vannak a nők, akik / Bókolgattak, összehajoltak...” (i. m., 112. o.), V. I.: „És itt hevernek, nézd, a nők, / van e csontok közt mindenféle...” (i. m., 229. o.), M. D.: „Itt együtt vannak, láthatod, / A különféle fehérsépek...” (i. m., 107. o.).

Ahol viszont csakugyan nőkről, illetve testi szerelemről van szó, a fordítások általában nem adják vissza az eredeti vaskosságát. És itt nem az olyan rejtett szexuális célzásokról beszélek, mint a LXIX. oktáva kezdete: *Ainsi m'ont Amour[s] abusé / Et pourmené de l'huy au pesle...* Azaz: 'így vezetett félre, csapott be a szerelem, és sétáltatott hiába ajtótól zárig (illetve ajtótól reteszig)'. A költő hiába próbálkozott, nem tudott ajtónál, zárnál, retesznél beljebb kerülni. A kép rejtett jelentése teljesen elvész a fordításokban. Sz. L.: „Igy jártam én a szerelemmel, / A hetes váltóláz kilelt...” (i. m., 56. o.), V. I.: „Igy csúfolt meg a szerelem, / s a jégből vezetett a lángra...” (i. m., 117. o.), M. D.: „Így megzavart a szerelem, / Égetve, hűtve, hányva, dobva...” (i. m., 55. o.). De

¹² I. m., 184. o.

¹³ Uo.

máshol is nyilvánvaló a szexuális célzás! A XXV. oktáva így kezdődik: *Bien est ver(i)té que j'é aymé / Et aymeroye volentiers...*¹⁴ Ebben a strófában, amelynek a passé composé befejezettsége és visszafordíthatatlansága adja meg tragikus alaphangját, nem lehet az *aimer* igét tisztán érzelmi jelentésben fordítani. Az *aimer* itt tisztán szexuális jelentésben áll, ahogyan az oktáva utolsó sorában a *dance* is, amely a szexuális aktus – eufemisztikus? ironikus? – megfelelője. Mind a három fordító megtartja a *szeretni* igét, holott itt nyersebb, szókimondóbb, közönségesebb magyar ekvivalencia sokkal közelebb állt volna az eredetihez.¹⁵ Sz. L.: „Szerettem, igaz, s szeretek / Ma is: de szívem szomorog...” (i. m., 31. o.); V. I.: „Hogy sokat szerettem, igaz, / s szeretnék ma is szívesen...” (i. m., 63. o.); M. D.: „Igaz, szerettem én is itt-ott, / S szeretnék most is szívesen...” (i. m., 33. o.).

Még mindig a szerelemnél maradva: a LXX. oktávát a költő így kezdi: *Je regnye Amours...* A sorkezdet áthallásos, a *je renie Dieu* istentagadó káromkodás bújik meg mögötte. Ezt azonban csak Szabó Lőrinc veszi észre, Vas István és Mészöly Dezső nem. Sz. L.: „Megtagadom hát a szerelmet...” (i. m., 56. o.); V. I.: „De már nem csúfolhat meg engem / az álnok szerelem soha...” (i. m., 117. o.); M. D.: „Én a szerelmet megutálom...” (i. m., 55. o.). Mindez a három teljesítmény sorrendjét is jelzi. Ebben a költői-fordítói vetélkedésben Szabó Lőrinc több fejjel megelőzi a másik két versenyzőt, és ez akkor is így van, ha a három fordító közül kétségtelenül Mészöly Dezsőnek legbiztosabb a forrásnyelvi kompetenciája.

Babits egyik korai esszéjében ezt mondja: „mennél hívebbek maradunk a szöveghez *formailag*, annál több kilátásunk van arra, hogy *tartalmilag* is hívek maradhatunk, legalábbis ahhoz, ami a tartalomban lényeg”.¹⁶ Lehet, hogy ezt a kánont a három fordító nem gondolta ilyen mereven, mindenesetre tény, hogy amilyen görcsösen igyekeztek a formai jegyek visszaadására, olyan nagyvonalúak voltak a tartalmi elemeket illetően. Ennek a nagyvonalúságnak, meglehet, az is magyarázata, hogy a formahű fordítás szerzője egyrészt úgy

¹⁴ I. m., 94. o.

¹⁵ Jean-Claude Mühlerthaler jó érzékkel a *courir les filles* és a *faire l'amour* kifejezést használja modern francia fordításában, ld. François Villon, *Lais, Testament, Poésies diverses*, i. k., 95. o.

¹⁶ BABITS, Mihály, 1978, *Esszék, tanulmányok*, I. köt., Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 278. o.

érzi, hogy az ihlet, a költői érzékenység és lelemény mindig át fogja segíteni a jelentés hézagain meg a filológiai nehézségeken, másrészt úgy gondolja, hogy a rekonstruált költői forma kárpótol az elveszett tartalmi elemekért. Akárhogyan is, az itt elemzett fordítások egyszerre kétségbeesett kísérletei és akaratlan paródiái a formahű fordítás hagyományának. Ezért érdemes felvetni a kérdést, hogy nem kapnánk-e többet az eredetiből, ha eleve lemondanánk a formáról, és ha az ihlet helyett a filológiai pontosságot és alaposágot állítanánk a fordítói munka középpontjába.

ÁDÁM PÉTER

Debreceni Egyetem
e-mail: adampeter46@yahoo.fr